

Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні.

I. Феодалізм в Польщі.

Нарис I. Вступ. Огляд літератури.

Питання про феодалізм у східній половині Європи не раз порушувало в історичній літературі протягом минулого віку. Розв'язано-ж його більш-менш остаточно тільки що-до Росії. До початку 90-х років там тривав погляд, що Росія йшла в своєму розвитку особливим своєрідним шляхом і що, хоч можна простежити в ньому відносини, подібні до феодальних, ці відносини, як казав проф. Ключевський, утворюють інші комбінації й з'являються моментами зовсім різних процесів. Цим поглядам завдали непоправного вдару праці Павлова-Сільванського, доводячи, що феодалізм в дільничній Русі існував. Нова теорія викликала багато заперечень з боку видатних російських учених (Мілюков, Тарановський, Бороздін, то-що), але, кінець-кінцем, її прийнято, і тепер молодше покоління російських істориків, от як Покровський і Рожков¹⁾, поділяючи російську історію на доби, виділяють окрему добу — феодалізм. За наших часів, коли історія, поруч з докладним вивченням індивідуальних явищ в розвитку окремих народів, прагне узагальнювати історичні процеси різних країн, своєчасно було-б поставити питання про феодалізм на Україні. Деякі риси феодалізму в соціально-політичному устрою Українських земель одзначили були і українські²⁾, і польські³⁾ вчені. Коли-ж справа торкалася походження цих рис, то вирішення її тою чи іншою мірою упиралося в феодалізм або Великого Князівства Литовського або середньовічної Польщі. Отже, щоб докладно з'ясувати суспільний лад України наприкінці Середніх віків, треба рівнобіжно студіювати лад цих держав. Елементи феодалізму яскравіше виступають в історії Великого Кн. Литовського, тому прихильники існування феода-

¹⁾ Покровський, Русская история. Т. I—V. Рожков, Русская история в сравнительно-историческом освещении. Т. XI.

²⁾ Акад. М. Грушевський. Барське староство та Історія України-Руси. Т. IV. И. А. Линниченко. Черты изъ истории сословныхъ отношеній Галицкой Руси XIV—XV вв.

³⁾ Prochaska O lennach i maństwach na Rusi i Podolu. Szaraniewicz. Rys stosunków wewnętrznych Galicyi.

лізму не переводяться серед дослідників його історії. Одні з них стояли на ґрунті рецепції феодального права з Західньої Європи ¹⁾; інші мали його за природне місцеве явище ²⁾, що утворилося, завдяки певним вимогам суспільно-політичного життя. Повставали суперечки, чи можна вживати термін „феодалізм“ в його звичайному розумінні, чи краще уникати його ³⁾, не було систематичних дослідів, присвячених спеціально цьому питанню, але сумніву, що явища подібні до феодалізму, справді існували, сливе не було.

Зовсім инакше стоїть справа в історичній літературі що-до існування феодалізму в Польщі. Думки сучасних істориків польських й російських зовсім розбігаються. Тимчасом, як проф. Любавський пише: „ми можемо констатувати, що первісна патріархальна монархія змінилася на лад дуже близький до західньо-європейського феодалізму, Польща у даному разі йшла в своєму державному розвитку паралельно з західньо-європейськими романо-германськими державами“; польські історики, що їхні твори він наводить у літературі, або зовсім не згадують про феодалізм або рішуче висловлюються проти нього. Польська історична література початку ХХ віку (на жаль, за останні мало не 10 років ми нічого з Польщі не одержували) не порушувала питання про феодалізм. Таким чином, ми стоїмо перед загадкою — феодалізм на Сході й Заході, а посередині острів, що заховав свій особливий розвиток, не зачеплений загальною течією.

Взявши на себе завдання дослідити елементи феодального права на Україні взагалі і в Галичині зокрема, я вважаю за потрібне з'ясувати попереду питання про існування феодальних начал в Польщі. Тільки тоді можна буде дати певну відповідь, що було в феодализмі на Україні своє місцеве, а що перенесене з інших країн.

Перед тим як розглядати історію середньовічної Польщі з погляду феодалізму, як його розуміє сучасна європейська історична наука, я наведу спочатку в хронологічній послідовності погляди на феодалізм видатних польських істориків. Це дасть можливість встановити, що саме розуміли вони під словом „феодалізм“, знов-же й те, які саме явища з соціально-політичної історії вони уважали за своєрідне, властиве для польського народу, що їх не можна було підвести під ту чи иншу категорію феодальної практики чи права ⁴⁾.

¹⁾ Jaroszewicz. *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi od czasów naidawniejszych do końca w XVIII*. Антоновичъ. О крестьянахъ Юго-Западной Россіи. Арх. Ю. З. Россіи т. II, ч. VI. Czacki. О литовских і polskich prawach і т. д.

²⁾ Новицкій Очеркъ исторіи крестьянскаго сословія Ю. З. Россіи въ XV—XVIII в. Владимірскій-Буданов. Помѣстное право Литовско-русскаго государства.

³⁾ Любавскій. Литовско-русскій сеймъ.

⁴⁾ Вважаю за потрібне зазначити, що розглядатиму тільки ту літературу, котра торкається феодалізму на землях з польською людністю.

Не вдаючися далеко в глибини XVIII-го в., я почну від тих істориків, котрі починають наукову історіографію Польщі, утворюють, як каже Лелевель, нову епоху в розвитку польської історичної науки — Нарушевіча й Чацького.

В своїй докладній історії польського народу Нарушевіч студіював найбільше політичні події, надто малу звертаючи увагу на соціально-політичні стосунки й економічне життя народу; це була, як каже Лелевель, історія не польського народу, а держави та її королів; тому немає нічого дивного, що деякі факти й власні думки про лад середньовічної Польщі не містяться навіть у самому тексті, а подано в нотатках. А втім, нехай таких цікавих для нас приміток і не гурт, усе-ж можна встановити, як дививсь Нарушевіч на соціально-політичний лад Польщі X—XIV вв.

Польську державу засновано, як і на Заході, завоюванням. Переможці склали з себе вищу верству — шляхту, вільні аборигени обернулися на підбиту людність — селян. Головний ватажок завойовників — король захопив до своїх рук найкращі землі, а гірші поділив поміж шляхтою ¹⁾. Постійні війни з сусідами спричинилися до того, що королі збільшували кількість шляхти, набираючи її, як то робив Болеслав Хоробрий, з німців, чехів, моравів, ба навіть з челяди, що її для цього відпущувано на волю ²⁾. Цим новим лицарям, як і частині давніх, надавано землі на умові військової служби; це землі ленні. Розмір земельних володіннів не відгравав жадної ролі; були між шляхтою і багатші й бідніші, але всі були королівські підданці і мали тільки одну прерогативу, що відбували військову службу ³⁾. Де-далі становище змінилося. Країна розпалася на дільниці; кожен П'яст заводив свій власний двір, своє військо. Щоб затримати при собі урядовців і військо, потрібне для постійних війн з родичами за спадщину або за опіку, треба було наділяти шляхту вільностями та привілеями. Спочатку шляхта не мала права ні землі збувати, ні підданих судити, ні замки будувати, — все це дали їй князі, обертаючи їхні землі в мало не феодальні з легкими повинностями військової служби ⁴⁾. За тих часів німецькі пани і світські і духовні, набравши від цісарів ленних земель перетворювалися помалу з феодалів в мало не самостійних державців (*udzielnemi*), і ледві виконували деяку повинність *ratione feudi*. Духівництво й шляхта в Польщі, користаючися з того, що країна поділилася між князями та їх слабкості, йшли тим самим шляхом, як і німці. Вони вимагали собі від князів привилеїв, що звільнили-б їх од обов'язків, що належали *ad jus Polonicum* або *jus ducale* ⁵⁾. Вони досягли цього підчас правління Болеслава, прозваного Встидливим. Вільності і привилеї, що їх надав цей князь, справді зробили панів і шляхту крайову мало що залежними від влади князя (*udzielnemi*) ⁶⁾.

¹⁾ Naruszewicz. *Historia Narodu Polskiego*. Warszawa. 1785 t. VII, str. 72.

²⁾ Naruszewicz. 1785. t. VI. str. 196. ³⁾ t. VII, str. 72.

⁴⁾ t. VII str. 74. ⁵⁾ t. VI str. 202. ⁶⁾ t. VI str. 206.

Зазначає Нарушевіч й інший шлях, що ним утворювалися феодали з компетенцією *juris ducalis*: коли королівська влада втратила значною мірою свою силу і збільшилася кількість тих, котрі завдяки своїм володінням могли вимагати від королів, чого хотіли, землі стали надавати на утримання за послуги. Давали ці землі в держання з правом одібрати, коли-б захтів король, і з обов'язком платити йому. Де-далі такі державці обернулися спочатку у володільців до смерті, а потім і в дідичів ¹⁾.

Вживаючи постійно виразу шляхта в місцях, де справа торкається обмеження королівської влади, Нарушевіч проте не визнає шляхетський стан за одноманітну масу. Щоб читач не зрозумів його неправдиво, він застерігає: „у кожному разі, коли я кажу про шляхту, я хочу зазначити цим словом як-найзаможніших магнатів наших (*proceres, barones, comites*), що для них дрібне наше лицарство завсіди було за знаряддя, щоб переводити їхні власні наміри під претекстом суспільного добра“ ²⁾. Можна сказати, що Нарушевіч визнавав залежність дрібної шляхти від магнатів, службу її у них. Такий висновок дозволяє зробити й те, як він ставиться до промови, що її наводить Папроцький в „*Ogród królewski*“ ³⁾. На жаль, автор більш ніде не торкається цього питання, і тому наведена думка лишається не досить ясна.

Кошицький привилей Людвика Угорського закінчив те, що частково робили до нього польські королі, — утворив з панів і шляхти новий феодальний стан ⁴⁾.

Король — сеньйор, шляхта — васали, — ця формула трохи поширюється, коли ми вийдемо за межі Малої Польщі. Річ у тім, що в перші часи по тому, як Польська держава поділилася поміж синами та внуками Кривоустого, всі князі були самостійними правителями, незалежними один від одного, хоч деякою мірою повинні були коритися, за постановою того-ж-таки Кривоустого, старшому — Краківському. Згодом ця рівність зникла, і бідніші та слабші князі стали залежні од князя Малої Польщі, що прийняв титул короля. Так Мазовецькі князі за Казимира В. дали приклад інфеодації і стали підлеглі королеві ⁵⁾. Од Людвика Угорського кількість князів-феодалів, як відомо, збільшилася. Коли взяти на увагу цей факт у зв'язку з тим, що зазначено попереду, то перед нами повстає феодальна єрархія: нагорі стоїть король-суверен, од нього тримають на ленному праві землі дільничні князі, од князів — на тому-ж-таки ленному праві, хоч і на інших умовах, тримає шляхта. Далі єрархії Нарушевіч не продовжує, хоч і визнає, як те зазначено попереду, що серед шляхти єдності становища не було.

Молодшим сучасником Нарушевіча був Чацький. Широко освічена людина, що ґрунтовно знала історію римського та західноєвропейського права, він не мав сумніву, що Польща в своєму розвитку йшла тим самим шляхом, що й інші європейські держави. Цю

¹⁾ Naruszewicz, t. II. 1780 str. 88. ²⁾ T. VII. str. 76. ³⁾ T. VII. str. 80. ⁴⁾ Ibidem. 81.

⁵⁾ Ibidem. 17—18.

думку висловлює він не раз у своїх творах. „У Польщі, як і в інших країнах земля спочатку належала князеві“, пише Чацький: „він роздавав частини землі феодальним звичаєм“¹⁾. Хто одержував землю, той одбував військову службу. Найкращі слуги та вояки, котрі одержали землю безпосередньо від князя, хтіли бути мати своїх слуг. Для того свої землі вони віддавали іншим, знов-таки на феодальних умовах. Такі надання зіпсутою латинкою того часу звалися *maneria*. У Польщі збереглася ця назва в формі „*Maństw*“²⁾. Так ішов феодальний лад ступенями. Дальша „історія наших ленів та сама, що і в Англії“, вони перетворились у батьківщину³⁾. „В середньовічній історії кожної країни ми бачимо надання з вільністю розпорядження спочатку малою частиною, потім більшою і нарешті всім маєтком. Ленне право заступили закони власности. Були держання до життя, переходили до синів, нарешті з певними умовами до жінок, унуків і так переходили в спадковість“⁴⁾. Де-далі зникала потреба в князівських підтвердженнях при передачі землі, а разом з тим зникав і характер ленности.

Поруч з міркуваннями про первісне землеволодіння, зв'язок його з військовою службою і перетворення лена в батьківщину, Чацький відзначає, як плутали у середні віки приватне і державне право і як у міру того, як держава розвивалася, перше переходило в друге. „Земля, що залишалась у власних руках князя, вимагала правління, а володарі земель, що їх одержали, вимагали суду, зверхництва та опіки. Особи, що правили королівською власністю, були під різними назвами простими слугами короля, а разом з тим суддями підлеглих їм васалів, владників леманств і бояр. Управителі замків сполучали в своїх руках діяльність слуг короля і урядовців краю. Щоб краще зрозуміти, розглянемо воєводство Підляське. Частина воєводства Троцького, воно зробилось окремим року 1522, в правління Сигизмунтів, батька й сина, даючи нам яскравий зразок переходу власности королівської в батьківщину, перетворення слуги в урядовця, державця в старосту. А що бачимо у Підляшші, то можна простежити і в кожній частині Польщі тільки з різницею в часі“⁵⁾.

Окремі уривки, розсіпані по різних місцях твору Чацького, не дозволяють дати повну характеристику польського феодалізму, як його уявляв собі автор. Тільки-ж вони переконують читача в тім, що для Чацького це був факт, який не викликав сумнівів, не потребував підтвердження, а навпаки сам міг з'ясувати низку явищ, приміром, посполите рушення⁶⁾, вилучення доньки із спадкування нерухомого майна⁷⁾ і т. и., що залишилися-б, без допущення феодалізму, не зовсім зрозумілими.

Проти польського феодалізму рішуче виступив славетний польський історик Лелевель. Найвиразніше висловив він свої думки з приводу цього в статтях: „*Rozbiór prac historycznych A. Naruszewicza i T. Czacckiego*“, „*Krótkie zbiory historii Polskiej*“ і „*Porównanie Karamzina z Naru-*

¹⁾ *Dziela T. Czackiego* wydany przez Raczyńskiego. Poznań 1843, tom I, str. 267.

²⁾ *ibidem*, ztr. 289.

³⁾ *ibidem*, ctr. 220.

⁴⁾ *ibidem*, str. 219.

⁵⁾ *ibidem*, 268.

⁶⁾ *ibidem* 248.

⁷⁾ *ibidem* 278.

szewiczem". Французькі філософи XVIII в., дивлячись на історію інших народів через скло, від краю до краю нафарбоване феодалізмом, як його знали у Франції від Хлодвіга до Бурбонів, розтягнули його на всю Європу. Думки французькі в той час охоче скрізь приймали. Тому скрізь повірили, що справді вся Європа була феодальна. Не минула ця доля й Польщі. Серйозний Нарушевіч накинув затьмарення феодалізму на початкову історію Польщі; з тих самих міркувань виходив менш обачний Чацький. У обох, каже Лелевель в іншому місці, заховалася помилка, властива для попередніх історичних праць, а саме: звязуючи історичні факти східної Європи, себ-то польського краю і народу, з Європою західною, вони малювали ці факти на зразок західних... У всякім разі обом бракує належного поглиблення тих різниць і особливостей, що виникають з іншої натури королівств східних і західних, і встановлюють інший характер побуту. Навіть англійці, позбавлені змоги належно ознайомитися з джерелами для польської історії, не роблять такої помилки. Так відомий історик Галам, вільний від впливу французів, уважний спостережник подій, висловив незабутню думку: не можна розтягати феодалізм на Польщу і на Русь, як те помилково робили. Польська шляхта рівноправна, була непідлеглою між собою: хто був нижчий від шляхтича, той був підданець. Власне польську державу можна дуже влучно протиставити феодальній системі з її численними ступнями та взаємними зобов'язаннями¹⁾.

Од критики Лелевеля перейдемо до його власних поглядів. Одколи варвари осіли в провінціях Римської імперії, король з народом своїм опанували землі, як свої *allodia*, були їхні власники і володарі, зобов'язані військовою службою, але не королеві, а народові, чи країні, одчизні. Од усіх найбагатший король роздавав тимчасові *beneficia*. То був у європейських народів лад алодіяльний. Через деякий час, у Франції у IX в. урядовці зробилися дідичами і державцями великих земель, князівств та графств, володіли землями (*feuda, lenności*), що визнавалися за королівські; сами залежали від короля і деспотично правили мешканцями. З тих мешканців барони, як *vassali*, підлягали їм безпосередньо, а тим баронам — підвасали. *Allodia* перетворилися в *feuda*. Васали повинні були служити військово тільки своєму сеньйорові. За такого феодального ладу утворивсь з васалів шляхетський стан: він міг кінно виконувати свої лицарські обов'язки і звільна добував одностайного політичного значіння. Селян у той самий час звільнено від неволі. Такий лад найбільш розвинутий у Франції та Англії, куди його перенесли нормани, поширювавсь помалу і незразу по інших країнах і набував різних модифікацій. Крім Англії, ніде не повстав раптово, скрізь пристосовувавсь до умов того народу, що впливав на нього; відміни йшли так далеко, що в деяких країнах згодом ледві можна розпізнати елементи франкського феодалізму²⁾.

¹⁾ Polska, Dzieje i Rzeczy. rozpatrywane przez Lelewela. T. XVIII. 280 st. squ.

²⁾ Polska... et cet. T. XVII. 132—133.

В Польщі, Угорщині та Скандинавії можна простежити деякі впливи феодалізму, але дуже різні і притому змінні місцевими звичаями.

В Польщі аж до часів Кривоустого не було ні феодальних надань, ні феодалізму. В польських наданнях монарх звільняє від обов'язків права польського, допускає німецький республіканський (гмінний) суд, але свого права суду на панів не переносить і ніде не вважає за свою землю, що нею володіють мешканці. Такі надання не феодальні, не ленні. Між ними можна найти тільки винятки, що мають подібність до ленних. — Один тільки з урядовців — староста Поморський чи Гданський зробивсь спадковим васалом корони (та й то не так, як бувало у Франції сторіччя назад); нарешті фамілія П'ястів, що широко розродилася, дала таких васалів, але вона й стала на перешкоді утвореному феодалізму, бо правила вона своїми підданими різного стану, а не васалами. У кожному разі феодалізм, який він був, настав за внуків Кривоустого. Допіро внуки Кривоустого звільнили духовних від повинностей, *ab omnibus augariis, peraugariis, quae principibus ducibusque debentur* ¹⁾.

За головну й найважливішу ознаку феодалізму є особистість і обов'язкова служебність; вільної людини феодалізм не терпить ²⁾. Ніде за часів розвитку шляхетських вільностей не бачимо ми особистої підлеглості, ніколи нема на те нарікань подібних до тих, що виникають у Литві ще за часів Сигізмунта-Августа. Шляхетський стан взагалі не було вплутано в жадні ленні зв'язки ³⁾.

Припускає Лелевель існування елементів феодалізму тільки в відносинах поміж шляхтою і кметами. Вислицький статут, — пише він, — знає кмета в певному стані васальства, правда, нерозвинутого. Кмет держить панську землю, деякою мірою прив'язаний до неї; кривда його є кривда його пана, отже відшкодуванням кривди (тілесної) пан ділиться з кметом. Але кмет це вільна людина, підлягає тому самому праву, що й шляхта, в одних з нею стає судах, є, одне слово, підданий того самого пана-короля. Служба кметів полягала в панщині. Такий був характер феодальних стосунків кметів і шляхти у XIV в.

„Я певний того“, — закінчує Лелевель, — „що в Польщі король панував безпосередньо над кожним громадянином, що навряд чи хто був виключений від державного суду через суд сеньйоріяльний, що громадяни королівства завсіди були алодіяльними власниками земель, що не треба було масу людности звільняти з неволі, бо всі були вільні, треба було тільки заховати їх у їхній вільності, що громадяни не брали на себе васальних обов'язків, самих кметів феодальна залежність була нерозвинута, одне слово, за весь час панування П'ястів справжнього феодалізму не було і не могло бути. Поодинокі з того винятки доводять, що західній феодалізм у різні часи впливав на Польщу, але доводять, разом із тим, що то дрібні винятки, яких до Кривоустого не було“ ⁴⁾.

¹⁾ Ibidem. 135—136.

²⁾ Т. XVIII. 288.

³⁾ Т. XVII. 136.

⁴⁾ Т. XVII. 137.

Нарушевіч і Чацький, виходячи із що-найзагальніших ознак феодалізму, а може ще більше з французьких поглядів, що тоді були панували, визнавали феодалізм за певний ступінь розвитку в історії польської держави, як і в історії інших країн. Історик Лелевель спростовує їхні погляди. Захоплений ідеєю своєрідності історичного розвитку польського народу, нагадуючи в цьому відношенні московських слов'янофілів, він визнає за характерну рису польського суспільства вільність народу, і часто неохоче під словом „народ“ розуміє „шляхту“ і навпаки. Поставити шляхту в залежність від будь-кого, окрім короля, було для нього цілком неможливо: це викликало-б протиріччя між фактом і теорією. Тому ми бачимо, що шляхта у володінні землею незалежна не тільки від панів, ба навіть од короля: її володіння алодіяльні. Коли де документи протирічать алодіяльності, — це незначний виняток із загального становища. Щоб підкреслити різницю поміж Польщею та Заходом, Лелевель припускає навіть непевні визначення феодальних відносин, напр.: „сеньйори сами залежали від королів і деспотично правили мешканцями; з них (мешканців) барони підлягали їм безпосередньо, як васали, а їм підвасали“. До кого виявлялася ця деспотичність — до васалів чи до підвасалів?

Можна далі зазначити і такі місця, де Лелевель-історик стоїть у цілком виразному протиріччі з Лелевелем-соціологом: попереду я навів був його власні слова — „в Польщі король панував безпосередньо над кожним громадянином“; а от що ми читаємо в „*Polsca wieków średnich*“: „звичайні володільці й звичайні володіння, *dominia*, zostawali pod prawem крайовим, обтяжені загальними повинностями, народньою службою; ті-ж володіння, що їх надано було *jure haereditario*, мали свого володаря, що судить, править, призначає повинності, є праводавець, володіє *jus ducale*, владою, є, одне слово, незалежний державець (*niepodległy samowładca*)“¹⁾. Нарешті, визнає Лелевель присутність ленних стосунків зверху: король — дільничний князь, і знизу: шляхтич-кмет, не визнає тільки середини: король — шляхта. Причини такої перерви так і залишаються нез'ясовані.

Історик прав слов'янських Мацейовський пішов тим самим шляхом, що й Лелевель, тільки зм'якшив де-не-де рішучість тверджень або дав пояснення фактам, що стояли в протиріччі з теорією.

З самого початку, приступаючи до розгляду феодалізму у слов'ян, він встановлює дві форми його. Одна існувала у французів та англійців і була наслідком завоювання: звияжці, поробившись власниками звоїваної країни, хоч і залишили землю в руках місцевої людности, але примусили її служити собі, платити податки й вимагали присяги на вірність. Інша форма була у лангобардів, саксів та швабів. У них кожен громадянин міг вибрати собі сеньйора, а міг залишитися нікому непідлеглим. Залежність тут була не примусова, а добровільна. Першу

¹⁾ *Polsca wieków średnich*, T. III, стор. 51.

форму Мацейовський зве феодалізмом, а другу — ленністю¹⁾. Вже Лелевель висловив своє здивування з приводу того, що французьке слово *feodalité* і німецьке *Lehenwesen*, які означають те саме поняття, перетворились у розумінні Мацейовського в два різних історичних явища. Не зупиняючися більше на цьому відрізненні, подивимось, яку із цих двох форм можна спостерегти в Польщі. „У слов'ян“, — відповідає автор на це питання, — „не було васальства не тільки феодального, ба навіть ленного. Васальство слов'янське ґрунтувалося на братерстві, що звязувало разом з земським правом усеньку людність, накладаючи на всіх обов'язок захисту матери-одчизни й головного її представника-монарха. Хто не виконував цього обов'язку, з того, звичайно, не був і громадянин“²⁾. Васальство засноване на братерстві — це деякою мірою *contractio in adjecto*. Його з'ясовує Мацейовський в спеціальному параграфі. „Княжата дільничні слов'ян оспадковували двір великокнязівський і королівський, а пани духовні та світські, через те, що вони володіли тою самою одчизною і на тому самому праві, що й князі, і були тому рівними з ними, оточували себе численною кількістю дворян, набираючи їх не тільки серед землян, але й серед земських урядовців. Тому в дипломатах чеських, польських, угорських, руських повно згадок про лицарів лицарства (*milites militum*), про боярів бояр, про землян, що прислужують землянам. Наділяні титулами війських, коморників, підчашників і навіть каштелянів та воевод, вони були слугами, але тільки в домі, бо по-за домом звалися братами своїх панів. А втім таких слуг мали найчастіше біскупи та арцибіскупи і рідко світські пани: тільки у самих чехів я знайшов їх у такому стані. Звичайно, ці слуги разом із своїми панами підлягали земському праву, а не двірському“³⁾.

Зокрема характеристику відносин між церковними магнатами та шляхтою, що перебувала під їхнім зверхництвом, знаходимо в 4-му томі цієї історії⁴⁾. „Шляхта в князівствах Северському, Вармійському і Плоцькому не підлягала, на ленному праві, біскупам, державцям тих князівств. Вшановувала їх як своїх проводирів на політичних з'їздах, присягала навіть на слухнянство (напевне свідчить Кромер що-до біскупа Вармійського), але не була їм піддана. Бо рівночасно присягала і польському королеві, маючи себе за його або краще васала, краю а ні в якому разі не біскупа. Такі самі стосунки звязували шебржешинську шляхту з замойською ординацією. Відвідувала суди, де головував ординат, під його корогвою йшла до бою, а врешті, будши рівна йому, називала його своїм паном-братом“.

Вирішивши негативно питання про феодальні стосунки поміж шляхтою, Мацейовський в тому-ж дусі розв'язує питання про характер відносин шляхти до короля, а також шляхетського землеволодіння. Він виразно визнає, що існувало двоє видів володіння землею: землі, що їх

¹⁾ Maciejowski W. *Historia prawodawstw słowjańskich*. T. II, стр. 178—179.

²⁾ *Ibidem*. 181.

³⁾ Maciejowski. T. II, 186—187.

⁴⁾ T. IV, str. 341—342.

надав король, і алоди; до цих останніх відносить Мацейовський також алодійовані від короля або наділяні князівським правом (*jure ducali*). Кожну землю, за винятком алодів, вважали за володіння, хоч-би її надано *jure hereditario*. Спадковість, що її надавали королі, не давала ніякої переваги перед держанням і не могла бути перенесена на іншого без їхнього відому. Бо й на такій землі лежав обов'язок служби королеві, як гіпотечний борг, що його не можна було викреслити без королівської згоди; в той-же час на маєткові алодіяльному, себ-то купленому або одержаному спадково і затвердженому князівським правом, не тяжив ніякий борг, крім військової служби рідній країні¹). „Надана земля, — зазначає далі Мацейовський, — бувши спочатку тільки держанням (*dzierżawa*) і то дуже обмеженим, не робила держальника васалом князя, а тільки повіта, що в ньому її надано; одне слово, вона робила його васалом батьківщини“. Коли князівське надання не робило шляхтича васалом князя, то само собою розуміється, хоч про це Мацейовський нічого не каже, що алодіяльні власники також були васалами тільки батьківщини.

Коли-б відомий історик обмеживсь тільки наведеними думками, то ми мали-б перед собою своєрідну, але більш-менш витриману теорію. Середньовічна Польща не знала ні феодального права, ні феодальних стосунків у тому їх вигляді, в якому існували вони в Західній Європі. Хоч військова служба ґрунтувалася на володінні землею, що її переважно роздавали князі, але утворювалися тут васальні стосунки не між королем і шляхтою, а між шляхтою і батьківщиною. Знов-же, хоч світські та духовні магнати мали слуг, набраних серед шляхти, але тут не було ніякої політичної підлеглості; всі — і пани, і шляхта підлягали земському праву, всі були проміж себе братами.

На жаль, Мацейовський сам одступає від цієї теорії. Він наводить далі такі думки, що стоять у повному протиріччі з попередніми міркуваннями, і у читача, кінець-кінцем, нема певного уявлення про те, що саме хотів сказати автор про феодалізм у Польщі. „Рідко хто з біднішої шляхти, — пише Мацейовський, — не служив у свого-таки брата шляхтича і через те, що не досить було назвати такого шляхтича слугою, взято назву із середньовічної латини *scartabel*, що цілком відповідає чеському *raposza*, болгарському *drugor*“²). Сам Мацейовський зазначає, що, за Вислицьким статутом, скартабель кваліфікується нижче ніж *nobilis*. Чому така різниця, на чому вона ґрунтується, на це у автора відповіді не знайти, тимчасом *raposza*, що йому „цілком відповідає“ скартабель, це не хто інший, як васал, про це можна прочитати у того-ж-таки Мацейовського. Далі історик знаходить і в Польщі феодальне право тільки в таку добу, коли, власне кажучи, країна перейшла до нової форми державности. Стефан Баторій запевнив народ, що „надані спадковим правом маєтки вважатимуться за ленні тільки тоді, коли в наданні

¹) Tom II, str. 183.²) Ibidem, 109.

виразно зазначено, що їх надано *jure feodali*. От тоді тільки, а не від часів Людвика, як помилково гадав був Нарушевіч, польська шляхта почала утворювати новий стан феодальних панів, що їх не знала Західня Європа. Пани ці, не переставши бути васалами *matki ojczyzny* і складати шляхетське братство, мали крім того або могли мати феодальне над підданцями право¹⁾. Нарешті, Мацейовський визнає, що феодальний лад існував в одній частині Польщі — в Шльонску. „А втім, — пише він, — хоч ні феодальність, ні ленність не звязували польської шляхти, правильно зробив Ян Ласький, умістивши Саксонське ленне право у статуті Олександра, бо в Шльонску (в князівствах Осьвіцімському та Заторському), повернутому до Польщі, існувала німецька ленність у цілковитому розумінні цього слова, і їй підлягали не тільки солтиси, ба й шляхта“²⁾.

І. В. Бандтке, відомий автор історії польського права, також як і Чацький, визнає, що в середньовічній Польщі були елементи феодалізму. „Феодальні відносини, — пише він, — рано перенесено до Польщі від західніх сусід. Прийняття християнства, стосунки Болеслава I з Оттоном III, пошана до німецьких імператорів, як наступників імператорів Риму і державців цілого світу — були приводом до того³⁾. *Militia, clientela, servitium, fidelitas,...* *milites, fideles, curiales, nobiles*, вирази, що характеризують ленність, скрізь вживається у М. Гала. Вони наводять на думку, що Болеслав I перший прийняв її, коли не відновив або поширив після Земовіта“⁴⁾. Але, приймаючи гіпотезу, що польський феодалізм походить з Німеччини, Бандтке разом з тим визнає, що економічні умови самого життя сприяли перенесенню чужих звичаїв, коли не вимагали їх. „Брак грошей викликав надання землі, як на Заході, так і в Польщі, за службу чи військову, чи на посадах, надто коли володіння землею було тісно звязано з її обороною⁵⁾. Обдарований землею лицар повинен був *domino semper et in omnibus obedire. De bonis jure militari institutis*, — каже статут Казимира В., — вимагалася присяга на вірність та слухнянство“. Відносини сеньйора та васалів, що утворювалися поміж князем та його найближчими слугами, не обмежувалися тільки цим вершечком суспільства, а поширювалися у низ. „Не тільки монархи, Болеслав I та його наступники, мали своїх обдарованих землями лицарів і *fideles, clientes*, обов'язаних присягою вірності, але й прелати та приватні особи. Св. Станіслав біскуп краківський, як свідчить його життєпис, мав *curiales et beneficos* своїх ленників. Мав їх і Збігнев“⁶⁾.

Не можна проте сказати, що Бандтке додержує до кінця свою думку про феодалізм у Польщі, як він висловив її у наведених рядках. По-над усякі сумніви стоять феодальні відносини першого ступня, себ-то поміж королем та його безпосередніми васалами. „За Болеслава III-го

¹⁾ Ibidem, 184.

²⁾ Ibidem, t. IV, 342.

³⁾ I. W. Bandtkie. *Historya Prawa Polskiego*, Warsz. 1850, str. 98.

⁴⁾ Ibidem, 247.

⁵⁾ Ibidem, 100.

⁶⁾ Ibidem, 248.

Помор'я доручалося місцевим князям з феодальними обов'язками. Князі Шльонзку склали *hold* королеві чеському. Од Казимира В. князі Мазовецькі були васалами короля і складали присягу на вірність¹. Що-ж-до підвасалів, то Бандтке зрікається свого попереднього твердження, ніби вони існували у приватних осіб. „Шляхтич не підлягав шляхтичеві і не був обов'язаний до такої вірності та служби, як королеві“. Тут Бандтке покликається на отаке місце у Кромера: „Одному сливе (*fere*) королеві підлягала шляхта (*nobilitas*)... з інших осіб, надто приватних, ніхто не мав шляхти, підбитої йому разом з землями, за винятком хіба Руської землі (*in Russia*), на підставі стародавнього права князівського роду. Мав (крім короля) ще Краківський біскуп у Сіверській землі, мав і біскуп Вармський, а також колегіум його церкви; мав навіть Плоцький *praepositus*, а може ще й інші (*alii fortasse*). Можна, проте, поважному шляхтичеві або лицареві взяти, за згодою власника, солтиство чи війтство на чужих землях“²). До цього тексту я повернуся далі, а поки-що завважу, що навряд чи може ця цитата підтримати міцно думку Бандтке, особливо друга її половина. У логічному звязку з цим місцем стоїть інше: „коли всі володіли землями, коли ні землі *jure militari*, ні землі надані на інших підставах не вимагали у нас *hold*'у і поновлення присяги (*renovatio feodi*) утворилось одно тіло, один стан шляхти. Привилей від короля Людвика 1374 р. стер різницю між землями, сувору підлеглість земель, наданих *jure militari*, прищепив братерську рівність шляхті, а вона не дозволяла підвласности рівного рівному³). Далі Бандтке обмежує поняття феодалізму, оскільки воно торкається дрібних васалів-шляхти. „Ми не знаходимо, щоб нащадки ленника, обдарованого землями, поновляли присягу (*renovatio feodi*). Приватні надання робились у нас зразу на особу й її нащадків чоловічої статі. Не було у нас феодин особистих. Тільки коли збували надані землі і навіть у суперечках та поділах землі вимагали дозволу й посередництва державця“³).

Бандтке не мав за своє завдання з'ясувати питання про феодалізм, торкавсь його тільки мимохідь, тож не дивниця, що ми не знаходимо в його історії права ясної цілком викристалізованої характеристики. Провідну-ж думку тих міркувань, що їх наведено було вище, можна визначити його власними словами: „як військова служба, так і уряди мали своєю підставою ленність, хоч теорія її не викристалізувалася в нас (у Польщі) цілком; копія не стала у всьому подібна до оригіналу, перейнятого у французів та німців“.

Як бачимо, Бандтке не погоджується з Лелевелем в його висновках що-до феодалізму; він почасти поділяє думки Нарушевіча, а почасти Мацейовського. Разом з Нарушевічем визнає він польський феодалізм, але підкреслює різницю між ним і феодалізмом західнім. Ідею братерської рівності шляхти, що її виразно висунув Мацейовський, він прий-

¹) K r o m e r. Descriptio Poloniae, p. 91—92.

²) B a n d t k i e, str. 103—104.

³) Ibidem, 248.

має цілком, тільки відносить здійснення її до XIV в. На жаль, Бандтке не зазначив, в чому, на його думку, полягає відміна між феодалізмом західним і польським. Хоч в одному місці можна вбачати її в тому, що серед польської шляхти не було феодальної єрархії, дак зате-ж в иншому — саме навпаки, автор одзначає, що вона є. Висловив він ще одне цікаве міркування — залежність виникнення феодалізму від економічного стану країни, але одинокою фразою так і обмеживсь. У читача не залишається певного вражіння що-до походження феодалізму: є він наслідок переймання чи органічного розвитку?

Німецький історик Р. Репель рішуче став набік Лелевеля і підвівши підвалини під ідею рівности шляхти, з'ясував відносини її до можливого панства. „Шляхта, — пише він, — володіє своїми землями, як вільною власністю, і заховує рівноправне становище усіх своїх членів. Воно ґрунтується на рівності всіх вільних у давній громаді. Члени її скупчуються родами. Тримаючися міцно цього союзу, шляхта поруч князів та церкви є господар земель“¹⁾. Визнавши за одну з основ рівности шляхти вільну земельну власність, Репель повинен був далі дати пояснення становища тих шляхтичів, котрі володіли наданими землями. Здавалося-б, що їхнє становище мусить деякою мірою відрізнитися від становища власників. А втім, Репель цього не визнає. „У всякому разі, вже в XIII-му віці, коли не раніш, князь роздавав за послуги землі, що мовою перекладеного Великопольського статуту звалось *gutyenge wu-sluzone*, але ці землі мали тільки те одне спільне з леном, що вони поверталися до князя, коли той, хто одержав землю, не мав нащадків чоловічої статі; до родичів земля не переходила. Здається, інших обмежень не було. Через те, що князь вимагав військової служби від усіх шляхтичів, не могло бути особливих умов для таких надань, і на них дивилися як на нагороду, милостивий дар“²⁾. Тут-таки Репель наводить привилей Болеслава Великопольського 1276 р., звідки видно, що землю, коли не було синів, повертали до князя, і підкреслює, що ні в даному, ні в подібних документах не вжито слова *feudum*. Це, на думку Репелеву, стверджує його попередні міркування. Далі, та-ж сама рівність шляхти і вільність землеволодіння сприяли тому, що вищі посади урядовців зробилися спадковими. У Німеччині лицарство, що володіло дрібними ленами, добивалося їх спадковости і залежало від вищих феодалів. Навпаки, в Польщі вищі урядовці були не тільки слуги князя, але й представники всієї шляхти; маса шляхти вільно володіла землями, не через лен звязана була з окремими багатими родами і тому утворювала противагу домаганням до спадковости вищих урядів³⁾.

Репель зовсім одкидає існування феодалізму в Польщі, йому він протиставить рівність, а феодальній єрархії — гуртування родами. Оскільки ми зустрічаємо феодальні елементи, ми можемо бути певні, що вони

¹⁾ R o e p e l. R. *Geschichte Polens*. Hamburg, 1840, str. 306.

²⁾ Ibidem, str. 305, прим. 3.   ³⁾ Ibidem.

прийшли до Польщі з чужої сторони. „Германські елементи, зокрема інститут імунітету, вдерлися в суто слов'янський організм держави і на сполученні обох, слов'янського з германсько-західнім, ґрунтується дальший розвиток польського державного життя“¹⁾. На жаль, видатну працю Репелеву доведено тільки до р. 1289 і через те ми не знаємо, як уявляв собі автор конкретно розвиток суспільства під впливом двох різних начал.

Доповнює Репеля д-р І. Каро. У передмові до своєї праці²⁾ Каро зазначає, що він продовжує оповідання з того пункту, де воно перервалося у Репеля, і намагавсь, оскільки міг, заховати дух і напрямок твору Репелевого. Ідея вільного землеволодіння, рівності шляхти і гуртування родами набуває у Каро повного розвитку. Організація польської шляхти мала в своїй основі принцип братства, а не підвладність, що на Заході виникала із феодалізму; вона являла собою не скалю гідностей і звязаного з тим значіння, але рівні групи, що складалися з елементів однакового правного становища. Звичайно, фактичні відносини, що витікають із володіння, викликали більше чи менше значіння, як наслідок більшого чи меншого розпорядження засобами, але абстрактне право належало всім членам групи однаково. Центральним пунктом кожної групи був герб та заклик. Навколо представника братства, що володіє землею, кожен час є підлегла йому сила військова, що її він не придбав за платню або через роздачу ленів; він може розпорядитися нею через солідарність інтересів роду. Таким чином, ми бачимо в родових братствах компактні маси, що на них мусіла вважати держава³⁾. Але держава не тільки вважала на шляхту, вона, як каже сам Каро, залежала від неї. Повстає питання: через що шляхта помалу захопила до своїх рук частину державної влади? „З'ясувати це питання було-б дуже легко в феодальній державі. Верхи феодальної скалі до певного ступеня були тими елементами, що діяли безпосередньо під королівською владою. Зовсім инакше було в нефеодальній Польщі“... В міру того, як зникла первісна простота відносин і ускладнялося суспільство, ані вільна власність, ані *jus militare* не могли бути моментом, що відрізняє шляхту від інших станів. Адже й солтиси і кмети могли набути *jus militare*, тимчасом як шляхтичі могли втратити володіння. „Таким чином, ані походження, ані вільна власність, звязана з військовою службою, не могли бути за ознаку шляхетства, через те у Польщі раніше, ніж на Заході, почали вживати, щоб відрізняти, прізвища та герби. Загальна вільність та рівноправність, що належали всім членам герба, могли затриматися тим легше, що західній феодалізм був для Польщі тільки зовнішньою плівкою; так виникли ті могутні союзи, що як „роди“ або „герби“ виступають за доби, що ми її розглядаємо“⁴⁾. Коли шляхту було так організовано, не мав значіння ступінь походження; далеко більшу роль від-

¹⁾ Caro J. Geschichte Polens. T. II. Gotha 1863.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Caro II. 416.

⁴⁾ Ibidem, 514.

гравало те, до якого роду належав шляхтич. „Чим більше в роді було членів-братів, тим більше було його значіння, тим більша була громадська вага тих, що, як прямі нащадки і представники гербу, стояли на чолі його. Коли до цього додавалося володіння родовими маєтками, надто великого розміру, то недалеко від того, щоб усі ці „брати“ або прямі родичі з їх невеличкими землями скупчувалися біля голови гербу на зразок римської клієнтури. Відси вияснюється, що рівність шляхетства по суті була одною формулою без змісту (*eine Forme ohne Begriff*). Оскільки мало взагалі організм, що складається з різноманітних елементів, може заховати їх рівність, остільки мало було в дійсності рівності у польської шляхти. Тому ми бачимо у XIV в., що найвищі посади та чини у державі, світські та церковні, знаходяться в руках окремих видатних та багатих земельними володіннями родів, що, опираючись на свою гербову клієнтелу, утворюють велику силу у державі і мають навіть вплив на саму королівську владу“¹⁾. В наведених місцях Каро категорично відкидає феодалізм, як природню для Польщі організацію суспільства, проте він визнає існування деяких елементів його, пересаджених з чужого ґрунту. Казимір Великий зробив спробу завести німецьку систему правління через придбання феодальних герцогів; король Людвик, вихований в дусі феодалізму, продовжував цю систему, але вона була цілком протилежна національній системі братств і викликала внутрішню боротьбу, що закінчилася перемогою національних начал. Словами Кошавської конвенції „*dummodo non descendat de stirpe ducali*“ національний принцип братств переміг західньо-європейський феодалізм і усунув можливість його впливу на державу та управління“.

„Коли ми подивимося на цю систему в її основі, — формулює остаточно свою думку Каро, — то її життєвий принцип — феодалізм. Ми маємо, таким чином, у польській державі іншу категорію федерованих елементів; тимчасом як провінції з їх різноманітними особливостями становлять перший ряд“²⁾.

Каро не додержав обіцянки, що висловив її у передмові до свого твору: думка Репелева, що дальший розвиток польського державного життя ґрунтується на сполученні слов'янських та германських елементів, повисла в повітрі; Каро не розвинув її й не обґрунтував. Навпаки, германські елементи він визнає тільки за зовнішню плівку, що зовсім не прищепилася на польському ґрунті. Другу ідею Репелеву — гуртування шляхти родами — він засвоїв цілком і збудував на ній свою теорію федералізму. В словах Каро що-до „родів“ або „гербів“ треба відрізнити два питання: одне — про їхнє походження, друге — про стосунки поміж собою їхніх членів. На перше питання Каро відповіді не дав: слова його, — що ні походження, ні вільна власність не могли бути ознакою шляхетства, і тому в Польщі раніш, ніж на Заході, почали вживати, щоб відрізнити,

¹⁾ Ibidem, 519—520.

²⁾ Ibidem, 419.

прізвища та герби,—можуть пояснити тільки походження гербів, як ознак шляхетства, а не „гербів“, як могутніх організацій. Не дурно проф. Бобржинський свідчить (через 17 років після виходу книжки Каро), що важко ще дати певну відповідь на питання, як утворилася організація шляхетських родів та гербів¹⁾. Унутрішня організація їхня теж залишається нез'ясована: з одного боку, всі члени рівні, а з другого — рівність це сама „порожня форма без змісту“. Порівняння з римською клієнтелою не тільки не допомагає авторові, а навпаки може пошкодити. Адже, як показують спеціальні студії над цим питанням, патрон і клієнт останнього віку Римської республіки і імперії далеко не були рівні. Здебільшого клієнт був в економічній залежності²⁾. Немає чого говорити про ранню клієнтуру, що має без сумніву феодальний характер³⁾. Найменше, звичайно, можна послатися тут на справжні родові звязки, що охоплювали-б хоч основне зерно „роду“. Родова організація може заховатися дуже надовго, як, наприклад, шотландські клани, тільки-ж за однією умовою — спільної земельної власності⁴⁾. У Польщі-ж XIII в., як каже Р. Губе, невідомо спільного володіння і користування маєтками цілим родом під керуванням чи найстаршого, чи виборного члена роду. Спільне володіння маєтком і то не більш, як у кількох поколіннях, є випадковість і кожен хвилину може бути розірване⁵⁾. Кращим показником цього є значне обмеження прав родичів на контестацію проти збування дідизних земель⁶⁾. Причини цієї повторної організації родів-гербів саме в той момент, коли справжні роди розклалися і зникла спільна власність, дуже цікаві, але, на жаль, ні Репель, ні Каро не з'ясували їх. Відкинувши феодалізм, як чужу для Польщі організацію суспільства, вони поставили на його місце ікс, значіння якого не відкрили. Не відкрито його так що й досі.

Після Каро сливе ніхто з польських істориків, що охоплював усю історію Польщі або її середньовічну добу, не зупиняється на феодалізмі. Одні, як Губе⁷⁾, Моравський⁸⁾, Бобржинський⁹⁾, торкаються його мимохідь, щоб протиставити відносинам польського суспільства.

¹⁾ Bobrzyński. Dzieje Polski w zarysie, t. I, 177.

²⁾ Гревс. Очерки изъ истории римскаго землевладѣнія, т. I, Глава IV. Випер. Очерки истории Римской империи, 154.

³⁾ Weber. Agrargeschichte Alterthums. Handwörterbuch oer Staatswissenschaften. 1909. B. I. 146 et sq.

⁴⁾ П. Виноградов. Средневѣковое помѣстье въ Англіи. 46.

⁵⁾ R. Hube. Prawo Polskie w wieku XIII. 254.

⁶⁾ Ibidem, 256.

⁷⁾ Назв. твір, 253.

⁸⁾ Morawski. Dzieje Narodu Polskiego, t. I, 179. Мушу зазначити, що в цьому місці Моравський скоріше визнає феодалізм у Польщі, ніж відкидає його. На жаль, тільки він не зупиняється на цьому питанні ні тут, ні в інших місцях.

⁹⁾ Bobrzyński. Dzieje Polski w zarysie, t. I, 234, 284. Genesa społeczeństwa polskiego na podstawie kroniki Galla i dyplomatów XII wieku. Rozpr. Ak. Um. t. XIV.

інші, як Шуйський ¹⁾, Пекосінський ²⁾, Бальцер ³⁾, Кутшеба ⁴⁾, зовсім не згадують про нього. Здається, що після Лелевеля, Репеля й Каро вважали за незручне порушувати питання про феодалізм. Єдиний тільки Смолька присвятив йому двоє сторінок у своїй монографії „Mieszko Stary i jego wiek“. Але сторінки ці дуже цікаві з боку методологічного підходу до з'ясування середньовічного устрою Польщі, тому дозволяю собі навести їх.

„Міжнародні стосунки Європи, засновані на феодализмі, мало торкалися Польщі. Тим менш проструювавсь феодалізм у стосунки внутрішні як політичні, так і громадські. Тодішній політичний лад Польщі можна визначити словами — необмежена монархія з патріархальним характером (zascrojem). Поняття земельної власності жадною мірою не звязувано у нас із поняттям державної влади і правління. Широкі простори землі були в руках у церкви, магнатів і владик, а в невеликих окремих частинах — в руках бідних дідичів, як первісна власність, необмежена будь-якою ленною зверхністю. Князь, що панував над цілим краєм, не міг ті приватні землі чи церковні називати своєю власністю, тимчасом як король французький або англійський, як зверхник усіх феодальних бароній, що підлягали його владі, був власником усіх земель своєї монархії. Навіть коли вимирали всі нащадки польського дідича, не князь забирав його власність, але дальші родичі й члени роду, поки вистарчало нащадків першого власника землі. Тільки свіжі надання князеві поверталися до нього, коли не було прямих нащадків, бо ніхто з роду не міг претендувати на ці землі. Разом із тим, коли на Заході від колишньої влади монарха залишилося короні тільки зверхництво над територіями васалів, у Польщі панування князя поширювалося однаково на землі і князівські і приватні, і вся влада цілком скупчувалася в його руках. Він один тільки правив, маючи в незчисленних шерегах урядовців слухняні виконавчі органи своїх наказів. Коли з них хто був можний пан, його урядова влада була тільки еманациєю влади князя і не залежала ні від його володінь, як у світі феодальному, ні від громадського становища, і продовжувалася доти, доки цього хтів князь, ніколи не переходячи спадково від батька до сина. Межі й поле діяльності такої влади визначав князь. Отже, найчастіш бувало, що можний пан справу-

¹⁾ Szujski F. Dzieje Polski podług ostatnich badań, t. I—IV. Historyi Polskiej ksiąg dwanaście. Тільки в фрагментах його лекцій по історії цивілізації в Польщі визнає Шуйський присутність феодальних елементів у середньовічному польському суспільстві, але відносить їх до доби організації держави. „В XIII в., — пише він, — Польща підпала духівництву, потопила позичений феодалізм у спадкових наданнях, а державність — в родинних поділеннях землі, як приватної власності“. Dzieła Józ. Szujskiego, Serya II. T. VII, 16.

²⁾ Piekosiński. O powstaniu społeczeństwa polskiego w wiekach średnich i jego pierwotnem ustroju. Rozpr., t. XIV. Rycerstwo polskie wieków średnich.

³⁾ Balzer. Z powodu nowego zarysu historyi ustroju Polski. Kwart. histor. 1906, 403. Skartabelat w ustroju szlachestwa polskiego, 34.

⁴⁾ Kutszeba. Historya ustroju Polski. Переклад Ястребова. 10.

вав свій уряд у провінціях, далеких від його спадкових маєтків, тимчасом як над ними простягалася влада іншого урядовця, також від князя призначеного. Невільна сільська людність, обробляючи чужі землі, була власністю свого пана, як худоба, що під його батою тягнула плуга на панському полі, як збіжжя, що висіяне його рукою, сходило на панському полі, але перед державною владою князя схилявся однаково й магнат і його невільник, бо всяка влада виходила тільки від князя. Над вільними-ж людьми, що сиділи на чужому ґрунті, власник маєтку не мав ніякої влади, бо чинші та данини були наслідком приватної умови, а пан і чиншовик були рівними перед лицем князя¹⁾. Подана характеристика внутрішнього устрою Польщі відноситься до часів Болеславів. Смолька в даному місці виправляє помилку Нарушевіча й Чацького, що відносили феодалізм аж до часів Болеслава I-го. Цілком справедливо, як каже Лелевель, що до часів Кривоустого не можна й говорити про феодалізм. До поділу держави за нащадків Кривоустого ми маємо той тип держави, що його на Заході називають державою варварською. Найліпше було-б прирівняти її до Франкського королівства за часів перших Меровінгів. Тому можна тільки дивуватися, що такий солідний знавець західної історії, як Смолька, протиставить політичний устрій Польщі устроєві західних держав, беручи на увагу тільки одночасовість їх існування і зовсім не вважаючи на те, на якому ступеневі розвитку вони стояли. Таке спростовання нічого довести не може.— Після Кривоустого єдність держави зникає, країна розпадається на дільниці і стає подібна до Європи відповідного ступеня розвитку. Смолька відкидає можливість пояснити соціально-політичний лад Польщі тими самими чинниками, котрі викликали феодалізм на Заході, і подає свою власну теорію. „Поділення землі було спільне для всіх слов'янських держав, як річ неминуха в кожному тодішньому політичному устрої, де тільки не було ліків у феодалізмі²⁾. Не терпіла атмосфера середньовічної доби великих державних організмів, і що на Заході утворив феодальний устрій з відбіжними силами, які розбивали держави на атоми, того досягли на польському ґрунті, чужому для феодалізму, інші чинники. Індивідуалізм одиниць (у Польщі), що так широко й могутньо виявляв себе в середньовічних подіях, вимагав вільного розвитку. У великій монархії для нього мало було місця, бо в тодішніх стосунках тільки невеличка купка вибранців могла досягнути значіння та відгравати видатну роль. На дрібних-же територіях, що з них кожна була мініатюрою колишнього велетня, кожен лицар, що зоставсь-би нічим у державі Кривоустого, кожен ксьондз, що мусів-би в ній одспівувати годзінки, міг тепер легко зробитися історичною постаттю“³⁾. Коли сполучити думку Смольки з поглядами його попередників, то перед нами цілком ясно повстають національні особливості польського народу, що, з одного боку, розкололи державу на частини, а з другого — не дали їй феодалізуватися, — вільність, рівність і індивідуалізм.

1) Назв. твір, 114 et sq.

2) Ibidem, 161.

3) Ibidem, 327—8.

В російській історичній літературі звернув увагу на феодалізм у Польщі київський вчений прсф. М. Ф. Владімірський-Буданов у своїй праці „Німецьке право в Польщі й Литві“. В європейських народів, пише він, було два засоби організовувати військо — дружинний і всенародний (рушення). При виключно дружинній організації наслідком з'являється феодалізм, бо не можна обмежитися на невеличкій дружині, що раз-у-раз мешкає біля князя; її не можна утримати податками та натуральними продуктами на князівському дворі; вона одержує участки землі з людністю або без людности. У першому випадкові дружинник одержує прибуток з землі; у другому, через те, що він сам заселяє землю і вкладає у ню капітал, князь надавав йому право на податки та повинності, що належали самому князеві. Кінець-кінцем, обидва види зіллялися в один: дружинник володів землею і користувався правами князя. З другого боку, він одержав участок землі тільки як платню натурою за військову службу: коли припиняється служба, припиняється платня, і землю забирає князь. Маєток може перейти до спадкоємців, коли в спадщину переходить служба; сини одержують землі, а дочка хіба тоді, коли князь (король) знайде їй здатного до військової служби чоловіка.

Так виникають обидва присутні боки феодального права: князівські права кожного володільця-васала всередині маєтку його і разом з тим ленна залежність його від сюзерена по землі.

У тих сторонах, де організація війська не дружинна, а всенародна, наслідки мусять бути протилежні, і навіть у тих сторонах, де організація була мішана, дружинники не можуть зробитися повноправними державцями в своїх володіннях, бо князівська влада і незалежність общин обопільно підтримують одна одну ¹⁾.

Немає сумніву, що в Західній Європі переважала перша організація. У деяких слов'янських племен, і найбільше у руських, переважала організація всенародна. Те саме було спочатку і в Польщі. Кожен здатний носити зброю повинен був з'являтися піший чи кінний, до війська. Дружина існувала, але не становила стану землевласників; члени її звалися просто *milites*. Через те більша частина власности була в руках общин. Од XIV-го в. народне рушення зникає в Польщі. Земельна власність потрапила в руки виключно шляхтичів-дружинників (і духівництва), отже військовий стан і право земельної власности поробилися синонімами. Міщанам одмовлено в праві володіти землею на тій підставі, що з них кепські вояки. Через те, далі, шляхтичі одержали верховні права в своїх маєтках, звільнившись од податків та повинностей, володіючи найвищою судовою владою. Коли володіння їхні поробилися спадковими, то також спадковими поробилися і лени західних баронів; але як там, так і тут, королі заховали за собою право позбавити власности

¹⁾ Владімірській-Будановъ. Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ. Журналь Мин. Нар. Просв., 1868, VIII, 478 et sq.

володільця за невиконання військової служби (що, як відомо, нелегко було зробити як на Заході, так і в Польщі).

Таким чином, коли на Заході заклик народного рушення зробивсь причиною й ознакою занепаду феодалізму, як-разу то у самий час Польща вступає на шлях, що його пройшла Європа серед гяжких мук феодального безправ'я і потім кривавої боротьби з феодалізмом¹⁾. Чому-ж Польща зреклася блага, що її дано було разом з іншими слов'янськими народами? Чому князі сами позбавили себе міцної підтримки своєї влади — народного рушення? Причина та, що Польща засвоїла німецьке право.

Феодалізм має дві головні ознаки. Перша полягає в тісному звязку всіх членів суспільства маєтковою та юридичною сторонами: кожен володільць є сюзерен нижчого й васал вищого володільця; вся сукупність цієї сітки складає васальне володіння верховного сюзерена-короля. Друга ознака — сполучення в особі володільця права власності й права верховної влади в межах землі, що йому належить. З цих двох начал феодалізму в середньовічній Європі виступило на перший план не перше, а друге: воно наклало свій одбиток на всю історію того часу. Коли німецьке право стало переходити до Польщі, де не було феодалізму, то всі володільці стали безпосередніми васалами князів або королів і всі однаково одержали від них *jus ducale*; тоді виникло явище, що було чужим навіть для феодальної Європи: з'явилися тисячі незалежних князів і кожний з них мав у своїх володіннях державну владу. Польща зробилася більш німецька, ніж сама Німеччина. Тільки в західних частинах стародавньої Польщі (Шлезьку) деякі володільці, подібно до німецьких князів, зробилися повними державцями: так, біскуп бреславський був князем Нейської землі в тому-ж розумінні, у якому біскуп майнцький і трірський були державцями своїх володінь. У властивій-же Польщі феодалізм набув нового зовсім оригінального виду: під державною розумілася федерація цілком незалежних і своїми правами рівних один одному землевласників. Стосунки між ними і навіть королем мали міжнародній характер.

Наприкінці XIV в. більша частина землевласників здобула німецьке право в його повному обсязі. Зусилля Казимира Великого повернути історичну течію назад, повернути королівській владі її права залишилися невдалі. Його наступник визнає те, що зробилося фактом і підтверджує вже всім землевласникам однакове право. „Підтверджує“, а не „дає“ тому, що коли й була меншість, що не користувалася з князівського права, то становище його було аномалією²⁾.

В обопільній боротьбі двох прав, польського і німецького, зверхність залишилася за другим. Акт Людвика Угорського підносить остаточно німецьке право на ступінь загального державного закону³⁾.

¹⁾ Журналъ Минист. Нар. Просвѣщенія, 1868 г., VIII, стор. 480—482.

²⁾ Ibidem, 516—519.   ³⁾ Там-же 491.

Будуючи свою теорію соціально-політичного ладу Польщі, Владімірський-Буданов виходить із того-ж основного положення, що й попередні польські й німецькі історики, а саме: слов'янські начала польського суспільства підлягли перемінам, завдяки впливові західньо-європейського феодального права. Одміна поміж ними полягає тільки в тому, оскільки далеко, на думку кожного, зайшли ці переміни. Лелевель визнавав феодальні елементи за винятком із загального польського ладу; на думку Репелеву, історія Польщі після XIII в. визначається розвитком двох різних начал — польського і німецького; В.-Буданов іде далі й визнає, що німецькі феодальні відносини перенесено до Польщі у всій їх повноті.

Цілком справедливо заперечує Буданову рецензент його праці А. Павінський, що не можна переносити цілком на німецьке право обвинувачування в тому, що відомо було Польщі ще до поширення німецького права. Зменшення князівської влади, каже він, стоїть по-над усякі сумніви, але німецьке право ще не запроваджувало, як церква через імунітети виступила із загального державного союзу, а лицарський стан встиг набути політичного значіння. Залежність князів од шляхти в їхніх постійних суперечках та війнах приводила до обмеження влади, за це свідчать привилейні грамоти. Приватні землевласники набувають значну частину так званого *jus ducale* і звільняються або від повинностей або від загальної польської юрисдикції. Німецьке право тільки підштовхнуло шляхту на тому шляху, що на нього вона ступила вже раніше. Головний характер напрямку визначивсь ходом подій і розвитку XII в. Констатуючи присутність чинників, що могли привести без німецького права до тих явищ, які Буданов зве феодалізмом, Павінський разом із тим заперечує, що він існував у Польщі. На його думку, не можна сказати, що державний лад Польщі переймався феодальним характером і духом через те, що ми не зустрічаємо жадної посутньої ознаки ленного порядку: залежного ленного землеволодіння, здебільшого його не було. Формою землеволодіння переважно була й залишилася алодіальна власність. Сполучення права публічного й приватного в руках землевласника Павінський не відкидає¹⁾. Свої погляди стисло й виразно зформулював він наприкінці свого видатного твору про соймики²⁾. „Шляхетська гміна польська з її особливостями, що не сприяли розвиткові дужої держави, не являє собою якогось окремого явища в житті європейського суспільства. Її суть, хоч і не мала вона в собі усіх тих елементів феодального ладу, що на них у всій західній і середній Європі спиралася була політична й соціальна будова, мала проте чимало спільного з середньовічними формаціями аж до їх занепаду й розкладу наприкінці минулого віку (XVIII). Ті-ж самісінькі елементи привилейованої аристократії, ту самісіньку військову організацію, що полягала в службі

¹⁾ А. Павинский. Разборъ сочиненія Владимірскаго-Буданова, Отчетъ о 13-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова.

²⁾ A. Pawiński. Rządy Sejmikowe, t. I, стор. 430.

лицарства чи шляхти, ті самісінькі міські гміни, ту саму помісну владу (Grundherrschaft) і пануюче двірське право, ту саму церкву, те саме духовництво, що прагнуло відокремитись, зустрічаємо однаково в більших чи менших територіях римсько-німецького цесарства і в різних провінціях Франції. Надмірний розвиток тих елементів розв'язує скрізь вузли державности й затримує її вільне зростання“.

Всі історики, котрі порушували були питання про феодалізм у Польщі, окрім Нарушевича й Чацького, погоджуються на тому, що феодалізму в ній не було. Головне заперечення полягає в тому, що Польща не знала ленного землеволодіння й особистої залежності шляхти. Другорядні заперечення випливають із різниці окремих інституцій у Польщі й Західній Європі.

З методологічного боку можна завважити такі хиби:

1. Надавши попереду повного визначення „феодалізму“, один історик розглядає одні риси його, другий — інші; немає систематичного досліджування питання; виняток становить тільки Лелевель.

2. З трьох ознак феодалізму, що їх зазначив ще Гізо (сполучення державної влади з землеволодінням, заміна повної земельної власності умовним володінням, утворення васальної ієрархії), звертають увагу на останні дві, сливе зовсім не торкаючися першої.

3. Соціально-економічні стосунки, що на них ґрунтується політичний феодалізм, залишаються поза межами їхнього дослід.

4. Всі явища, що мають на собі відбиток феодалізму, пояснюють не природніми місцевими умовами, а втручанням чужоземних елементів.

Іван Балінський.